International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

भटक्या विमुक्तांचे साहित्य : समाज परिवर्तनाचा प्रभावी स्वर

सहा. प्रा. जाधव वैभव दिलीपराव

मराठी विभाग, कै.बापूसाहेब पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, हाणेगाव

ता.देगलूर जि.नांदेड

Corresponding Author – ***सहा. प्रा. जाधव वैभव दिलीपराव***

DOI - 10.5281/zenodo.18654212

प्रस्तावना:

भटक्या-विमुक्तांचे साहित्य हे भारतीय समाजातील सर्वात वंचित आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या कलंकित ठरवलेल्या घटकांचा सामूहिक अनुभव आणि विद्रोही अभिव्यक्ती आहे. इंग्रजांच्या क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्ट अंतर्गत अनेक भटक्या जमातींना “जन्मजात गुन्हेगार” घोषित करण्यात आले; स्वातंत्र्यानंतर हा कायदा रद्द होऊन त्यांना “विमुक्त जाति-जमाती” असा दर्जा मिळाला, तरी समाजाच्या मानसिकतेवरचा गुन्हेगारीचा ठप्पा आजही मोठ्या प्रमाणावर कायम आहे. या अन्यायाला उत्तर म्हणून भटक्या-विमुक्त समाजाने आत्मकथन, कथा, कादंबरी, नाटक, लोकनाट्य आणि लोकगीतांच्या माध्यमातून स्वतःचा इतिहास स्वतः लिहायला सुरुवात केली आणि मराठी साहित्याला एक नवा, संघर्षशील आणि मानवीय प्रवाह मिळाला

भटक्या-विमुक्त साहित्याची पायाभूत ताकद म्हणजे वास्तवाशी असलेली थेट नाळ. सततची भटकंती, स्थिर घराचा अभाव, शाळा–महाविद्यालयांपासून दुरावा, कागदपत्र नसल्यामुळे नागरिकत्वच अधांतरी, पोलीस आणि स्थानिक सत्ताकेंद्रांचा संशय अशा अनेक स्तरांवरील बहिष्काराचा अनुभव या साहित्याच्या पानांवर दिसुन येतो. एकाच वेळी हे साहित्य भटक्या लोकसंस्कृतीतील कला, श्रद्धा, लोककथा आणि मौखिक परंपरा जिवंत ठेवते; त्यामुळे हे दु:खकथन न राहता स्वाभिमान, प्रतिकार आणि नवीन समाजभान घडवणारे साधन बनते.

भटक्या-विमुक्त समाजाचा ऐतिहासिक संदर्भ पाहिला तर भटकंती ही केवळ “अस्थिरता” नसून त्यांच्या उदरनिर्वाहाची आणि संस्कृतीची अनिवार्य पद्धत होती. वासुदेव, वडार, बेलदार, पारधी, लमान, नट, गोंधळी, नंदीबैलवाले, स्मशानजोगी इत्यादी अनेक जमाती बांधकाम, दगडफोड, जनावरांचा व्यापार, जत्रा–उरूसातील कलाप्रदर्शन, लोकवैद्यक, देवदेवता आणि निसर्गसमाधान अशी विविध कामे करत होत्या आणि ग्रामीण–शहरी अर्थव्यवस्थेत त्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. ब्रिटिश सत्तेला अशी गतिशील जीवनशैली आणि गावोगावी मुक्त फिरणे हेच संशयाचे कारण वाटू लागले; परिणामी क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्टद्वारे या जमातींना पोलिस नोंदवहीत गुन्हेगार जमात म्हणून नोंदवले गेले आणि त्यांच्या रोजच्या हालचालीही कायद्याच्या चौकटीत अडकल्या. स्वातंत्र्यानंतर “विमुक्त” हा दर्जा मिळूनही प्रशासन, पोलीस आणि स्थिर समाजाच्या नजरेतील संशय आणि अंतर फारसे कमी झाले नाही, हे विविध अहवाल व अभ्यासातून दिसून येते.

सामाजिक आणि आर्थिक पातळीवर भटक्या-विमुक्त समाज अनेक प्रकारच्या असुरक्षिततेशी झुंजतो. कायमस्वरूपी जागा नसल्याने झोपडपट्टी,

रेल्वेलाइनजवळील मोकळी जमीन, नदीकाठ, गावाच्या शेवटचे माळरान अशा असुरक्षित आणि असुविधायुक्त जागांवर त्यांची तात्पुरती वस्ती असते; स्वच्छ पाणी, शौचालय, वीज, आरोग्यसेवा यांचा अभाव त्यांच्या आरोग्यावर थेट परिणाम करतो. मजुरीवर किंवा लहानसहान धंद्यांवर अवलंबून असलेली अर्थव्यवस्था दुष्काळ, मंदी किंवा लॉकडाउनसारख्या आपत्कालीन काळात कोसळते आणि संपूर्ण कुटुंबाला दुसऱ्या जिल्ह्यात, राज्यात स्थलांतर करावे लागते. या सततच्या स्थलांतरामुळे मुलांचे शिक्षण, शाळेत टिकून राहणे, कागदपत्रे जमवणे हे सगळेच अत्यंत अवघड बनते; स्त्रियांच्या बाबतीत तर त्यात घरगुती हिंसा, लैंगिक शोषण, जातीपंचायतीची भीती या अतिरिक्त छायाही सतत असतात.

मराठी साहित्यात सुरुवातीला भटके–विमुक्त पात्र म्हणून इतर लेखकांच्या कथांत किंवा कादंबऱ्यांत बाजूला, सहायक भूमिकेत दिसत; परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात दलित–आंबेडकरी चळवळ, वर्गसंघर्ष आणि मानवी अधिकार यांच्या जाणिवा वाढत गेल्यावर स्वतः भटक्या-पार्श्वभूमी असलेल्या लेखकांनी लेखणी हातात घेतली आणि दृश्य बदलले. संशोधनानुसार आत्मकथन या विधेने येथे महत्त्वाची भूमिका बजावली; 'उपरा', 'जीवनगाथा', 'तीन दगडांची चूल' इत्यादी आत्मकथांमधून भटक्या समाजाचे सामाजिक–आर्थिक वास्तव, जातीय अपमान, शिक्षणासाठीचा संघर्ष, पोलीस–प्रशासनाशी होणारे चढाओढीचे संबंध, स्त्रियांचे दुहेरी–तिहेरी ओझे, यांचे थेट आणि प्रामाणिक चित्र वाचकांसमोर आले. आत्मकथनातील "मी" हा केवळ एक व्यक्ती नसून संपूर्ण जात-जमातीचा सामूहिक अनुभव बनतो; त्यामुळे या साहित्याचा अभ्यास इतिहासलेखन आणि समाजशास्त्राच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचा ठरतो.

अण्णाभाऊ साठे हे भटक्या-विमुक्त आणि दलित साहित्याचे अग्रगण्य लेखक व लोकशाहीर म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या कादंबऱ्या, कथासंग्रह, पोवाडे, लोकनाट्ये आणि गीतांमध्ये मांग, भटके, मजूर, वडार, लमान, झोपडपट्टीतील स्त्रिया, शहरातील मजुरीवर जगणारे कामगार अशी संपूर्ण शोषित दुनिया आपल्याच आवाजात बोलताना दिसते. अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यांत पोवाड्याची चाल, गाण्यांची लय, विनोद आणि थेट राजकीय टिप्पणी यांचा उपयोग करून वर्ग व जातीय विषमता उघड केली जाते; त्यामुळे प्रेक्षकांना मनोरंजनासोबतच तीव्र सामाजिक संदेश मिळतो. भटक्या लोकसंस्कृतीतील कलाकारांना, गोंधळी, वासुदेव, पारधी, बेडरक्यांना नायकपद देऊन त्यांनी या समुदायाच्या आत्मसन्मानाला नवा आधार दिला आणि "कलेचा उपयोग जीवनासाठी" ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवली.

लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा' या आत्मकथनात भटक्या तांड्यातील बालकाचा प्रवास हा संपूर्ण भटक्या समाजाचा प्रवास बनतो. भुकेने पछाडलेले बालपण, पालापाचोळयाच्या झोपड्या, पालकांसोबत हंगामी मजुरी, शिक्षक आणि सहाध्यायांकडून होणारा अपमान, जातीद्वेषाची टोचणी आणि तरीही शिक्षणाच्या मदतीने, आंबेडकरी विचारांच्या प्रेरणेने स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व घडवण्याची धडपड – या सगळया अनुभवांचा एकत्रित आलेख 'उपरा'मध्ये दिसतो. या आत्मकथनाला मिळालेली मान्यता म्हणजे भटक्या-विमुक्तांच्या अनुभवांचे मुख्य प्रवाहातील साहित्यविश्वात झालेल्या प्रवेशाचे प्रतीक आहे. दत्ता भगत यांच्या 'वाटा पळवाटा'सारख्या नाटकांतून आंबेडकरी चळवळीच्या तीन पिढ्या, त्यांचे स्वप्न, चुका, प्राप्ती आणि मर्यादा रंगमंचावर येतात; लोकभाषा, बोली, म्हणी, पोवाड्यांचा लयबद्ध वापर करून ते भटके, दलित, मागास घटकांच्या राजकीय–सामाजिक वाटचालीचे

विश्लेषण करतात. शंकरराव खरात आणि इतर लेखकांनी आत्मचरित्रे, कथासंग्रह आणि कादंबऱ्यांतून दलित–भटक्या समाजाचा इतिहास आणि मनोविश्व अत्यंत ताकदीने मांडला आहे.

भटक्या-विमुक्त साहित्याचा एक मोठा पैलू म्हणजे त्यांच्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन. वासुदेवांची कीर्तन परंपरा, गोंधळ्यांचे जोगवा, पारधींची शिकारकथा, नंदीबैलवाल्यांची गावोगावी फिरून केलेली गाणी–नाच, स्मशानजोगींची विधीपरंपरा, देवी–देवतांची जत्रा–उरूस, लोककथा आणि म्हणी – या सर्व कलारूपांतून एक स्वतंत्र जगण्याची तत्त्वज्ञान दिसते. या लोकसंस्कृतीत निसर्गाशी असलेले नाते, पाणी–जमीन–जंगल याबद्दलची संवेदना, श्रमांना दिलेला सन्मान आणि सामूहिक जगण्याची वृत्ती प्रकट होते; त्यामुळे भटक्या-विमुक्तांचे साहित्य पर्यावरण, लोककला आणि श्रमसंस्कृती या तिन्ही बाबींसाठी अभ्यासाची नवीन दारे उघडते.

स्त्रियांच्या दृष्टीने पाहिले तर भटक्या-विमुक्त महिलांवर जात, वर्ग आणि लिंग या तिन्ही पातळ्यांवरील दमनाचा भार असतो. कुटुंबाच्या रोजच्या जगण्याची जबाबदारी, सततची भटकंती, पाणी–अन्न–आरोग्य यांची टंचाई, घरगुती हिंसा, बाहेरच्या पुरुषांकडून होणारा छळ, पोलीस आणि स्थानिक सत्ताधाऱ्यांचा संशय, आणि त्यासोबतच जातीपंचायतीचा दडपशाहीपणा – या सगळ्यांमुळे त्यांचे जीवन अधिकच कठीण बनते. काही आत्मकथन आणि लेखांमध्ये जातीपंचायतीकडून महिलांवर लादल्या जाणाऱ्या अन्यायकारक शिक्षा, बहिष्कार, जबरदस्तीचे निर्णय यांचे स्पष्ट चित्रण येते; पण त्याचवेळी शिक्षण, स्वयं-सहाय्य गट, महिला संघटना व सामाजिक आंदोलन यांमुळे तयार होणारे धाडस आणि प्रतिकाराचे स्वरही समोर येतात. या सगळ्या प्रक्रियेत भटक्या-विमुक्त साहित्य महिलांच्या आवाजाला शब्द देऊन त्यांच्या लढ्याला वैचारिक शक्ती पुरवते.

शिक्षण आणि धोरणाच्या स्तरावरही भटक्या-विमुक्त साहित्याचे योगदान महत्त्वाचे आहे. सर्वेक्षणांत भटक्या-विमुक्त मुलांच्या शाळाबाह्य राहण्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे, जन्मदाखला–जातदाखला नसल्याने प्रवेश व शिष्यवृत्तीतील अडचणी असल्याचे, वस्ती बदलल्यामुळे शाळा सतत बदलावी लागते म्हणून गळती वाढत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय धोरणांत सक्तीचे शिक्षण, मोबाईल शाळा, विशेष वसतिगृहे, कौशल्य विकास, आर्थिक सक्षमीकरणाच्या योजना सुचवल्या गेल्या आहेत; परंतु त्या खर्या अर्थाने प्रभावी व्हाव्यात तर अभ्यासक्रमात भटक्या-विमुक्तांचा इतिहास, संस्कृती आणि साहित्याचा समावेश करणे गरजेचे आहे. भटक्या-विमुक्त आत्मकथन, कथा आणि नाटके विद्यार्थ्यांना सामाजिक न्याय, मानवी अधिकार आणि विविधतेचा आदर या संकल्पना प्रत्यक्ष जीवनाशी जोडून समजावतात; त्यामुळे पुढील पिढी अधिक संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिक म्हणून घडण्याची शक्यता वाढते.

समाजाला होणारा उपयोग:

भटक्या-विमुक्त साहित्याचा सर्वात मोठा उपयोग म्हणजे व्यापक समाजात जाणीव, संवेदनशीलता आणि आत्मपरीक्षण निर्माण होणे. भटक्या-विमुक्तांविषयी रुजलेले "जन्मजात गुन्हेगार", "अविश्वसनीय भटके" असे पूर्वग्रह साहित्य वाचनातून ढासळतात, कारण वाचकाला त्यांच्या दुःखापलीकडील स्वप्ने, प्रेम, मेहनत, नातेसंबंध, देव–धर्म, लोकसंस्कृती आणि स्वाभिमान हे सगळे दिसू लागते. शिक्षक, प्रशासकीय अधिकारी, सामाजिक कार्यकर्ते आणि विद्यार्थी यांना या साहित्यामुळे केवळ आकडेवारी किंवा

कायदेशीर संज्ञा नव्हे तर जिवंत माणसे दिसतात; त्यामुळे धोरण, अंमलबजावणी आणि दैनंदिन वर्तनात अधिक मानवी आणि न्याय्य दृष्टी विकसित होऊ शकते.या साहित्याचा दुसरा मोठा उपयोग म्हणजे भटक्या-विमुक्त समाजाच्या सक्षमीकरण आणि संघटन प्रक्रियेला वैचारिक आधार मिळणे. भटके-विमुक्त विकास परिषद व इतर संघटना वाचन–चर्चा, साहित्य संमेलने, नाट्यप्रयोग, भटके-विमुक्त दिन कार्यक्रम यांमधून स्वतःच्या इतिहासाशी जोडण्याचा प्रयत्न करतात; आत्मकथन वाचलेल्या तरुणांमध्ये "आपल्याबद्दल आपणच लिहायचे, बोलायचे, लढायचे" अशी भावना मजबूत होते. महिलांचे गट, युवक संघटना, विद्यार्थी गट या सगळ्यांच्या चर्चांमध्ये साहित्याचा संदर्भ वापरला गेला की जातपंचायत, लैंगिक हिंसा, शिक्षण, रोजगार, आरक्षण, कागदपत्रे अशा मुद्द्यांवर संघटित भूमिका घेणे सोपे जाते. त्यामुळे भटक्या-विमुक्त साहित्य हे फक्त कागदावरील शब्द न राहता मैदानातील लढ्याचे प्रेरणास्थान बनते.

निष्कर्ष:

भटक्या-विमुक्तांचे साहित्य हे इतिहास आणि वर्तमान यांना जोडणारा, अन्याय उघड करणारा आणि न्याय्य भविष्याची दिशा दाखवणारा प्रभावी पूल आहे. क्रिमिनल ट्राइब्स ॲक्टसारख्या कायद्यांनी आणि जात–वर्ण रचनेने भटक्या समाजावर लादलेला गुन्हेगारीचा कलंक, स्थलांतरित आणि अस्थिर जीवन, शिक्षण–आरोग्य–निवारा–कागदपत्रांचा अभाव, स्त्रियांचे तिहेरी शोषण – या सर्व प्रश्नांना हे साहित्य निःसंकोच आणि प्रामाणिकपणे शब्द देते. त्याच वेळी आंबेडकरी, मार्क्सवादी, मानवतावादी आणि स्त्रीवादी विचारांवर आधारलेले स्वाभिमान, संघटन, संघर्ष आणि पर्यायी समाजदृष्टी यांचे मार्गही ते पुढे करते.अण्णाभाऊ साठे, लक्ष्मण माने, दत्ता भगत, शंकरराव खरात आणि असंख्य महिला व पुरुष लेखकांनी आपल्या लेखणीद्वारे भटक्या-विमुक्तांचे अंतरंग, लोकसंस्कृती, श्रमसंस्कृती आणि विद्रोह यांना शब्द दिला; संशोधन आणि चळवळींनी या अनुभवांना सिद्धांत आणि धोरणाच्या पातळीवर नेले. भटके-विमुक्त दिनाचा सन्मान, शैक्षणिक व आर्थिक सक्षमीकरणाच्या योजना, प्रमाणपत्र–अभियान, विशेष आयोग, शालेय–महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात या साहित्याचा समावेश – ही सर्व पावले या दीर्घ साहित्यिक आणि सामाजिक प्रयत्नांचे फलित आहेत.एकूणात, भटक्या-विमुक्त साहित्याचा अभ्यास, प्रसार आणि सार्वजनिक चर्चेत सक्रिय वापर नसेल, तर संविधानाने दिलेल्या समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांना प्रत्यक्ष व्यवहारात अर्थ देणे कठीण राहील. उलट जेव्हा हे साहित्य अधिकाधिक लोक वाचतील, समजून घेतील आणि त्यातून प्रेरित होऊन धोरण, शिक्षण, चळवळ आणि दैनंदिन वर्तनात बदल घडवतील, तेव्हा भटक्या-विमुक्तांसह संपूर्ण समाज अधिक न्याय्य, समावेशक आणि मानवी बनेल.

संदर्भ:

१. भटके-विमुक्त समाज : भाषा व संस्कृती – लेखक : कृष्णा काकडे.
२. अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य.
३. उपरा – लक्ष्मण माने.
४. "मराठी साहित्यातील भटक्या-विमुक्तांचे प्रतिनिधित्व", – Google लेख.